

Дмитро Гордієнко

Рецензія

І НА КАМІННІ РОСТУТЬ ДЕРЕВА

МАВРІН О.О. НЕОЧІКУВАНІ ЗДОБУТКИ ВТРАЧЕНОГО ЧАСУ: ТЕОРІЯ І МЕТОДИКА АРХЕОГРАФІЇ В УРСР (40-ВІ – 80-ТІ РОКИ ХХ СТ.): (МОНОГРАФІЯ) / НАН УКРАЇНИ, АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ, ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М.С. ГРУШЕВСЬКОГО. КИЇВ, 2018. 352 с.

DOI: 10.5281/zenodo.3950781

© Д. Гордієнко, 2020. CC BY 4.0

Кожна наука, а найпаче історична, мають свою історію. Не є винятком і археографія, якій на сьогодні вже виповнилося понад 500 років, починаючи від публікацій візантійських, середньовічних та класичних пам'яток у Західній Європі в добу Ренесансу. Українська археографія зароджується майже одночасно з європейською і виводиться з кінця XVI ст., проте особливого розвитку здобуває в другій половині XIX ст. та в першій третині XX ст., що було пов'язано насамперед з діяльністю академіка М. Грушевського та його школи. Тотальний розгром української історичної школи в 1930-ті завдав нищівного удару й по археографії. На понад шістьдесят років перестав виходити започаткований Грушевським «Археографічний збірник», підбір джерел до публікацій зумовлювався політичною доцільністю й завданнями класової боротьби, що, зі свого боку, обмежувало й історичні дослідження. Вільно українська археографія могла розвиватися лише в наукових центрах української діаспори, однак відсутність доступу до архівосховищ в Україні обмежувала й саму публікаторську діяльність науковців. Таким чином і на сьогодні українська історична наука все ще позбавлена повноцінних корпусних публікацій для провадження широкої дослідницької діяльності українських та зарубіжних істориків з історії України. Варто наголосити, що «сирий архівний матеріал» стає повноцінним джерелом лише після його джерелознавчого опрацювання й археографічної публікації. Власне археографія й покликана «перетворити» пам'ятку минулого в історичне джерело.

Українська історіографія советського періоду на сьогодні досить добре розкрита в працях Б. Крупницького, О. Оглоблина, Я. Калакури, О. Яся, І. Колесник та інших українських істориків, чого не можна сказати про висвітлення історії української археографії зазначеного періоду, особливо другої половини XX ст. Заповнити цю прогалину й покликана рецензована монографія О. Мавріна, безпосереднім предметом якої стали теорія та методика археографії в другий період історії української археографії советського періоду.

Перемога СРСР у Другій світовій війні зберегла тоталітарну систему всередині держави з її тотальним контролем над розумовою діяльністю українських істориків. На щастя, «на допомогу» прийшов Захід, і з розгортанням Холодної війни, в ідеологічному протистоянні Заходу советський режим потребував залучення історичного аргументу, тим самим стимулював і публікаторську діяльність джерел з історії України, і, як показує у своїй монографії О. Маврін, попри всю заангажованість советських публікацій, вони зберігають безумовну цінність для

дальшого розвитку історичної науки, насамперед у методологічній та теоретичній складовій археографічної праці.

Советська історіографія першочергову вагу надавала власне історичним дослідженням, що мали інформативно забезпечити авангард партії, відтак, як показує автор, базові історичні дисципліни – джерелознавство та археографія – були віднесені до «допоміжних наук». Тим самим не джерела зумовлювали історичні дослідження, а останні – підбірку джерел до публікацій, тим самим зводячи археографічні публікації, навіть збірники, до функції ілюстративного матеріалу. Як показує О. Маврін, археографія «джерел до...» особливого розвитку набула в 1970-ті рр., що в своїх рудиментах зберігається і до сьогодні.

Окрім того, разом з іншими сферами гуманітарного знання в підсоветській Україні, українська археографія зазнавала на собі значного впливу русифікації: «сама історія повоєнної археографії – це історія звуження наукової свободи, посилення регуляції археографічної діяльності системою влади. І в той же час – це історія про «опірність» матеріалу» (с. 12). Таким чином, як зазначає О. Маврін: «Українські радянські археографи, працюючи з матеріалом, що не вкладався в методологічні рамки, вироблені на рівні загальносоюзних, змушені були виробляти власні сенси. Крок за кроком (десятиліття за десятиліттям) поступово окреслювалися окремі риси предмета власне української археографії: «українські історичні джерела», «українські історичні документи», «українські історичні пам'ятки». Власне на цьому, виробленому десятиліттями базисі, постала наприкінці 1980-х років українська археографічна наука з власним предметом, методами і завданнями, що виходили з особливостей українських історичних пам'яток» (с. 10).

Розглядувана монографія складається з чотирьох розділів, що відповідають прийнятому в дослідженні хронологічно-тематичному підходу.

Перший розділ охоплює 1945–1950-ті рр. й присвячений питанням становлення та формування засад української археографії. Фактично в той період єдиною сферою діяльності археографів була едиційна практика. З методики та теорії вагомим здобутком стало розроблення правил видання історичних джерел, перші з яких були вироблені 1945 р., що стали основою для наступних видань 1950–60-х рр. Очевидно, саме поява «Правил» 1945 р. й зумовила таку чітку нижню хронологічну межу дослідження. Щодо появи «Правил» 1945 р. автор цілком слушно зазначає, що вони зумовлені самою логікою советської системи і не є наслідком «розвитку практики публікаторської діяльності»: «радянська історична наука в основі мала єдину і до того ж досить жорстку марксистську модель, що вимагала певного підходу до історичного матеріалу» (с. 31). На той час панівним підходом едиційної практики визначались тематичність і вибірковість, при чому порядок публікування джерел мав відображати розвиток певного явища. Науковий апарат мав забезпечити потрібні ідеологічні акценти. Окрім того, ідеологічна складова досягала наданням права археографу втручатися в текст джерела шляхом скорочення, витягів, довільного компонування фрагментів. Самі скорочення, як зауважує О. Маврін, «були зручною формою для «підгонки» «неслухняного» документа під потреби висвітлення тієї чи іншої теми» (с. 66). Таке «опрацювання» наближало публікацію джерел до наративного викладу, за висловом автора, «до видання історичного дослідження в документах» (с. 36), що значно розширювало читачьке коло, а «документальна» складова додавала переконаності істинності викладу. Очевидно, ці ідеологічні історико-просвітницькі завдання зумовили й домінування у публікації джерел тематичних збірників. Не випадково основними темами збірників джерел визнавались: «роль КПРС, боротьба народних мас, трудова й політична активність трудящих» тощо, що, у свою чергу, зумовлювало ретельність підходу до підбірки джерел «з метою недопущення шкідливої інформації» (с. 62).

Проте український матеріал «чинив опір», особливо виразно на матеріалах іншомовних текстів XIV–XX ст. Відтак О. Маврін і показує, як перебуваючи в тетах загальносоюзної, чи пак «загальноросійської», де були зосереджені головні археографічні центри, українська археографія не просто існувала, а виробляла свої власні альтернативні підходи. Саме українські джерела, насичені іншомовними елементами, й підживляли універсальні советські підходи до публікації історичних джерел (с. 54). На жаль, у контексті іншомовних текстів жодним чином автор не висвітлює питання передачі грекомовних текстів, з монографії не відомо, чи взагалі це питання порушувалось у советський період?

Трансформаційним процесам в українській археографії в 1960-ті роки присвячено другий розділ монографії. Саме в цей період «вперше радянська археографічна наука спромоглася поставити питання теоретичного характеру, спробувала переосмислити методика» (с. 99). Археографія, окрім едиційної, повертає польову та камеральну складову своєї діяльності. Археографічні пошуки й дискусії цього періоду знайшли відображення в «Правилах» публікації історичних джерел 1969 р., в яких відбувся суттєвий зсув від тематичності видань до типологічного підходу з акцентуванням уваги на точності передачі текстів пам'яток. 1960-ті роки дали старт застосуванню кібернетики в українській археографії та джерелознавстві, що зумовило появу математичних методів в історичних дослідженнях. З іншого боку, застосування ЕОМ в археографії посилювало актуальність скорочених, формалізованих форм публікацій джерел. У цей період на якісно новий рівень вийшла теорія й методика передачі особливостей українських пам'яток XIV–XVIII ст., які поділяються на пам'ятки XIV–XV ст. та XVI–XVIII ст., до публікації яких застосовувались більш спрощені вимоги. Окрім того, виділяються два підходи до передачі давніх українських текстів: транскрипція та транслітерація, перша – для істориків, друга – філологів.

Третій розділ охоплює 1970-ті роки, що стали періодом «“великого погрому”» гуманітаристики в Україні, основним натхненником і організатором якого був секретар ЦК КПУ з ідеологічних питань В. Маланчук» (с. 159). Таким чином методологічні й теоретичні питання українська археографія вирішувала винятково як складова загальносоюзної/общеросійської, що призвело до суттєвого зниження рівня української теоретико-методологічної думки. У такій ситуації «основним завданням українських радянських археографів було припасування загальносоюзних археографічних норм, що часто носили досить абстрактний характер, до особливостей української документальної бази» (с. 304). Зокрема, у 1970-ті роки український матеріал «чинив опір» актуалізуючи роль наукових описів документів, як і камеральної археографії загалом (с. 189).

У центрі уваги дослідників зазначеного періоду були питання предмета, метода та завдань археографії. До вагомих здобутків етапу можна віднести розширення предметного кола археографії з винятково писемних пам'яток на неписемні, наприклад, публікації фото-, фоно- та кінодокументів. У теоретико-методологічному плані саме в 1970 р. були здійснені спроби виділити археографію як окрему науку, проте «суттєвих зрушень в цьому питанні не було» (с. 175, 227). Єдиним вагомим здобутком археографії 1970-х років було стрімке кількісне збільшення публікацій джерел, що в той період зосереджувались у серійних виданнях, з відчутним зміщенням уваги в бік документів «радянської доби», та й «дорадянський період» обмежувався класовою боротьбою кінця XVIII – початку XX ст. Можна припустити, що таке хронологічне й тематичне зміщення було зумовлене успіхами археографії в УРСР саме як української в попередні періоди, коли вона розвивалась на пізньосередньовічних та ранньомодерних пам'ятках. Саме ці періоди яскраво увиразнювали українську специфіку порівняно з російською, що для режиму було цілком неприйнятним.

Та, попри всі напрацювання, як показує О. Маврін, советська археографія так і не змогла перейти від «історичного джерела» до «історичної пам'ятки», що зумовлювалось ідеологічними причинами панування марксистсько-ленінської ідеології, яка визнавала лише за документальними пам'ятками «об'єктивний характер» (с. 167–168). Натомість українська археографія в другій половині 1980-х рр. чітко поставила в центр своєї уваги пам'ятки, під якими «визнавалися всі письмові залишки минулого» (с. 285).

Відтак четвертий розділ присвячено останньому десятиліттю існування советської України, упродовж якого і відбулась трансформація української археографії як складової радянської до власне української археографії, що, як показує автор, зокрема зумовлювалось впливом концепцій гарвардського осередку української археографії. Загалом це був час «пожвавлення української радянської археографії» (с. 236), попри те, що на рівні всесоюзної археографії у 1980-х роках: «відчувається певний застій, що виражається в поверненні до старих концепцій археографії замість продукування нових смислів; поява великої кількості нової лексики, за якою не стояла поява нового явища або проблеми» (с. 229).

Логічним завершенням дискусій у середовищі української археографії другої половини 1980-х рр. став вироблений «Перспективний план підготовки до друку та видання джерел з історії України (на період до 2000 року)» (К., 1989), на жаль, у силу різних обставин повністю не реалізований і до сьогодні. Цей план мав заповнити прогалини в опублікованій джерельній базі історії України, тим самим і стимулювати заповнення «білих плям» в українській історіографії. Як підсумовує автор, «Перспективний план...» – це була «спроба синтезувати все найкраще, що було накопичено вітчизняною археографією» (с. 293). «Вперше за весь час існування історичної науки в Україні в центрі уваги опинився весь джерельний комплекс як певний залишок минулих епох, як продукт людського буття» (с. 294).

Таким чином, як показав О. Маврін, попри всі обмеження та ідеологічний тиск, українська археографія мала суттєві здобутки, зокрема на всесоюзному рівні. Саме українська археографія заперечувала публікування текстів у скороченому вигляді, наголошуючи на важливості повної публікації, українськими археографами було запропоновано поруч відтворених текстів публікувати фотокопії документів. Вагомим здобутком дослідження О. Мавріна є розкриття механізму «опірності матеріалу» українських пам'яток, що є перспективним у застосуванні до вивчення історії інших сфер української гуманітаристики советського періоду. Як наголошував В. Гюго, «великі речі знищуються малими». Так мовні елементи українських пам'яток руйнували ідеологічну концепцію «братніх народів», українські археографи свідомо чи не свідомо доводили істинність ідеї, що «мова має значення», тим самим наближали крах советського режиму в Україні.

Натомість найбільшим упущенням у підсоветський період була польова археографія, яка для українських науковців була переважно теоретичною, позаяк, як зазначив О. Маврін, в Україні розшукові дії провадили російські археографічні центри (с. 203–204). Фактично, з боку імперського центру це було пограбування української національної писемної спадщини, адже виявлені пам'ятки вивозилися за межі України до архівосховищ Москви та Ленінграда.

На жаль, у монографії недостатньо місця приділено середньовічним пам'яткам. Нижня хронологічна межа української археографії досліджуваного періоду в дослідженні обмежена XIII ст., адже «джерела з середньовічної та ранньомодерної історії практично не видавали» (с. 309), на що існувала негласна заборона. На сьогодні дискусійним є вживання терміна «давньоруські пам'ятки» (с. 129, 133), хоча, безумовно, саме такий термін побутував у досліджувану епоху. Тим більше, що в інших місцях вживається цілком коректний термін «український середньо-

вічний документ» (с. 220). На жаль, жодним чином не згадані пам'ятки античної України.

Ідеологічна складова як «регулятор» розвитку археографії советського періоду, цілком логічно, наскрізно проходить через усю монографію. Відтак перспективним є дослідження розвитку української археографії у контексті офіційних рішень державних органів, насамперед партійних, які у стосунку до історичної науки регулярно друкувались в офіційних наукових часописах, як, наприклад, передова стаття: «Задачи исторической науки в свете решений июньского Пленума ЦК КПСС» у часописі «Вопросы истории» (№ 8, 1963).

Автор розкриває появу в археографії чіткого поділу джерел, архівних описів тощо на дореволюційні та «радянського періоду» в 1970-ті роки. Проте постає питання співвідношення такого поділу в археографії з історіографією, адже остання й на сьогодні часто зберігає зазначену «періодизацію»?

Однак попри всі дискусійні моменти, можна впевнено констатувати, що монографія О. Мавріна стала помітним явищем в українській гуманітаристиці, вона не лише розкриває одну зі сторінок минулого української науки, а й окреслює низку перспектив, частину з яких, наприклад, вивчення історії зарубіжної української історіографії чи вивчення літописної археографії як складової української, наприкінці книги окреслено самим автором. Розвитку теми сприятиме й вагома бібліографія та іменний покажчик, додані до книги.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гордієнко Д. Рецензія : І на камінні ростуть дерева : Маврін О.О. Неочікувані здобутки втраченого часу: теорія і методика археографії в УРСР (40-ві – 80-ті роки ХХ ст.): [Монографія] / НАН України, Археографічна комісія, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ, 2018. 352 с. *Сіверянський літопис*. 2020. №3. С. 207–211. DOI: 10.5281/zenodo.3950781.

Цитування за стандартом APA

Hordiienko, D. (2020). *Retsenziia : I na kaminni rostut dereva : Mavrin O. O. Neochikuvani zdotky vtrachenoho chasu: teoriia i metodyka arkheohrafii v URSR (40-vi – 80-ti roky XX st.): [Monohrafiia] / NAN Ukrainy, Arkheohrafichna komisiia, Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho. Kyiv, 2018. 352s. [Recension : And trees grow on the fireplace : Mavrin, O. O. (2018). Unexpected achievements of lost time: theory and methods of archeography in the USSR (40s – 80s of the 20th century). Kyiv, Ukraine]. Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 3, 207–211. DOI: 10.5281/zenodo.3950781.*